

## ERKEN İSLÂM DÖNEMİNDE ENDÜSTRİ KÖLELERİ VE IRAKLI TARİHÇİ AHMED SALİH EL-ALİ'NİN KONU İLE İLGİLİ TESPİTLERİ

**Abdülhalik Bakır\***

### Özet

Kölelik insanlık tarihinin en eski kurumlarından biridir. Çeşitli nedenlerden dolayı köle durumuna düşen insanlar köle tüccarları tarafından varlıklı kimselere satılırdı. Sahiplerinin bir nevi malları haline gelen bu köleler endüstri ve daha başka sektörlerde çalıştırılırdı. Erken İslâm döneminde endüstri alanında istihdam edilen kölelerin sayısı çok fazla değildi. Fakat özellikle bayındırlık faaliyetlerinde yoğun olarak kullanılıyorlardı. Bu makalede erken İslâm döneminde kölelerin durumu tetkik edilecektir. Ayrıca Iraklı tarihçi Ahmed Salih el-Ali'nin konuyla ilgili tespit ve görüşleri üzerinde durulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** *İslâm, Kölelik, Endüstri, Ticaret, Tarım*

### Abstract

#### **Industry Slaves in Early Islamic Period and Determinations on the Subject of Iraqi Historian Ahmed Salih al-Ali**

Slavery is one of the oldest institutions in human history. Due to various reasons, people that becoming slaves were sold to wealthy persons by slave traders. These slaves became of property their owners and they had worked in industry and other sectors. Number of slaves who worked in the field of industry was not too much in early Islamic period. But especially they were used intensively in public works. In this article, status of slaves will be discussed in early Islamic period. Besides, the paper will focus on the identification and opinions on the subject of Iraqi historian Ahmed Salih al-Ali.

**Key words:** *Islam, Slavery, Industry, Trade, Agriculture*

### Giriş

Endüstri ve köleler, biri ortaçağın en önemli üretim alanını, diğeri ise bu alanın en kolay ve en ucuz elde edilen işgücünü simgeler. Kölelik, siyasal ve hukuksal, sosyal ve ekonomik ve de kültürel boyutlarıyla insanlık tarihinin en önemli ve en karmaşık kurumlarından birini oluşturmaktadır. İnsanoğlunun en büyük kusurlarından ve hatta en utanç verici davranışlarından birini oluşturan

---

\* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bilecik, [abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr](mailto:abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr)

kölelik, en eski çağlardan başlayarak gücünün zayıfı tahakkümü altına alması suretiyle sömürmesi sonucunda ortaya çıkmış, sonra da onu gerektiren şartlar ortadan kalkınca yirminci yüzyılın başlarında yine insanoğlunun gayretleri sayesinde ortadan kalkmıştır<sup>1</sup>. Çeşitli sebeplerden dolayı (savaş, borçlanma, kaçırma vs.) köle durumuna düşen insanlar, köle tüccarları tarafından köle pazarlarında varlıklı kişilere satılıyordu. Daha sonra sahiplerinin bir nevi malı haline gelen bu köleler, efendilerinin yararı uğruna endüstri, ticaret, tarım, siyaset, askerlik, saray ve ev gibi alan ve ortamlarda çalıştırılıyorlardı<sup>2</sup>.

Erken İslâm döneminde diğer sektörlerde çalıştırılan kölelerle karşılaştırıldığında, endüstri alanında çalıştırılan kölelerin sayısı çok olmasa da, ekonomik gelişme ve uygarlık yönünden önem arz ediyordu. Zira devletin şehirlerde uygulamaya koyduğu hükümet binalarının inşası, kanalların kazılması ve köprülerin yapımı gibi projelerin tamamlanması ve maden ocaklarının çalıştırılması tamamen kölelerin bitmez tükenmez bedensel güçlerine ve güçlü bileklerine bağlıydı<sup>3</sup>. Endüstri köleleri olarak tanımladığımız bu kölelerin acaba sosyal ve ekonomik durumları, çalışma şartları, kazançları, güvenceleri, efendileri ile olan ilişkileri ve bir iş gücü olarak ekonomiye katkıları hangi seviyede idi. İşte biz bu makalemizde, Erken İslâm dönemindeki endüstri kölelerinin anılan yönleri göz önünde tutularak genel durumunu ele alıp değerlendirmeye çalışacağız. Makalemizin kapsadığı zaman dilimini ise Hicretin ilk iki yüzyılı ile sınırladık.

## **1. Eskiçağda Endüstri Köleleri**

Kölelerin endüstri alanında çalıştırılması uygulaması, ilk defa İslâm döneminde ortaya çıkmadı. Bu işgücü biçimi köleliğin ortaya çıkışıyla başlamış olsa gerektir. Orta Doğu'da kurulan Mezopotamya, Eski Anadolu, Eski Mısır, Antik Yunan, Roma, Bizans ve Sasanî uygarlıklarında da çeşitli sebeplerden dolayı köle durumuna düşen insanlar, madencilik ve endüstri kollarında çalıştırılmışlardır. Üçüncü Ur hanedanı kralı İbbi-Sin<sup>4</sup>'in yönetimi sırasında

---

<sup>1</sup> Köleliğin, Eskiçağda doğuşu, kaynakları, eskiçağ ve erken ortaçağdaki yapısı ve 20. yüzyılın başlarında ortadan kaldırılması ile ilgili bilgi için bkz. et-Tirmanini 1979, s.15-47, 147-192; Şefik Bek 1892, s.9-35, 45-66; eş-Şelebî 1983, s.359; Vecdi 1967, C. IV, s.274-279; Lewis (bty.), s.11-15; Fendoğlu (bty.), s.25-33, 41-59, 72-76, 312-314; Baktır 1992, s.3-4, 17-20.

<sup>2</sup> Bkz. ed-Dimaşkı 2008, s.505-506; İbnu's-Sâ'î 2008, s.192; İbn Butlân 2008, s.562-588; el-Câhız, 2008, s.137, 139; et-Tirmanini 1979, s.49-51; Mazaheri 1972, s.363-367; Lombard (bty.), s.32-33, 71-72, 82-85.

<sup>3</sup> el-Ali 1953, s.281.

<sup>4</sup> III. Ur hanedanının son kralı (İÖ 2028-2003) olup, Elamlılara karşı koyduğu sırada Amurrular Mezopotamya'ya yerleştiler ve Sümer kentleri birbiri ardına birlikten ayrıldı. Elamlılar, Ur'u ele geçirdiler ve İbbi-Sin, hapsedildiği Anzan'da öldü. Bkz. Komisyon 1986, C. XI, s.880.

Ur<sup>5</sup>'un "Krallık Yün Dairesi", 6.435 ton ham yün (yapağı) işlenmesinden sorumlu olup, bunun işlenmesi için, devlet malı olan 9.000 dolaylarında erkek ve kadın köle çalıştırmaktaydı. Krallık Yün Dairesi, yalnız yünü değil, birçok lif türünü sağlama, depolama, işlemden geçirme, eğirme ve bükme işlerini de üstlenmekteydi. Bu dönemde asıl iş, "UGULA" denen erkek gözetmenlerin yönetimi altındaki kadın kölelerce yapılıyordu. Ugula denen kimseler de "Nubanda" denen başkanların yönetiminde gruplandırılmışlardı. Bir köyde bulunan ve keten işlemede uzmanlaşan bir kuruluş, ortalama 230 kadın ve kız çalıştırıyordu<sup>6</sup>.

Yukarıdaki bilgiden, Mezopotamya'da kölelerin dokuma endüstrisinde çalıştırılması çok ileri bir program çerçevesinde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu alanda kadınların ve genç kızların çalıştırılması ve erkek kölelerden söz edilmemesi ise o dönemde bile günümüzde olduğu gibi bazı endüstri dallarının cinsiyet ayırımına göre biçimlendirildiğini göstermektedir.

Firavunlar zamanında olduğu gibi, Ptolemaioslar zamanında da krallık köleleri, papirüs<sup>7</sup> üretiyor ve satıyorlardı. Devlet bazen bu yazı malzemesinin

---

<sup>5</sup> Ur, Mezopotamya'daki bir Sümer kenti olup, günümüzde Tel el-Mukayyer olarak adlandırılmaktadır. Babil'in 225 km güneydoğusunda ve Fırat Irmağı'nın şimdiki yatağının 16 km batısında yer alan bu kent İÖ IV. bin yıl içinde Kuzey Mezopotamya'dan geldiği sanılan ve kalkolitik çağ kültürünü sürdüren çiftçiler tarafından kurulmuştur. Ele geçen izlere göre bu yerleşim bir su baskınıyla son bulmuştur. Arkeologlar bir süre bu su baskınının Tekvin Kitabı'nda sözü geçen ünlü Tufan olduğunu sandılar. İÖ 24-23. yüzyıllar arasında ErHanedanlar döneminde kent I. Ur Sülalesi kralları yönetimindeki Mezopotamya'nın başkenti oldu. Kazılarda Larsa ve Babil kralı Hammurabi dönemlerinden (İÖ XVIII. yy; Hz. İbrahim'in de aynı dönemde Ur'da yaşadığı öne sürülür) kalma evler ortaya çıkarılmıştır. Bunlar iki katlı, sağlam, rahat, hem aile bireylerinin, hem hizmetçilerin, hem de konukların birlikte barınabileceği genişlikte mahremiyetin sağlandığı, iklime uygun yapılarıdır. Bazılarında ailenin tanrısı için yapılmış bir de küçük tapınak vardır. Ailenin ölüleri bu tapınakların zeminlerine gömülmüştür. İÖ 6-4 yüzyıllarda Ur'un bayındır hale gelmesine katkıda bulunan son kral II. Kyros oldu. Kenti ele geçiren Kyros'un halkı yatıştırmak için onların tanrılarını onurlandırdığı anlaşılmaktadır. II. Artakserkses'in hükümdarlığı döneminde Fırat'ın yatağının değişmesi ve bütün sulama sisteminin işe yaramaz duruma gelmesi sonucunda tarlaları çöle dönüşen Ur sonunda terk edildi. Bkz. Komisyon 2005, C. XXI, s.448.

<sup>6</sup> Bakır 2005, s.23-24.

<sup>7</sup> Nuray Yıldız, Plinius'a dayanarak papirüs bitkisini şöyle tanıtır: "Papyrus, Mısır'ın bataklıklarında veya Nil'in cansız sularında yetişir; bu sular taşıyor ve derinliği bir metreyi geçmeyen durgun havuzlarda tutuluyordu. Bir insan kolu kadar kalın olan, eğimli bir kökü vardı ve gövdesi üçgen biçiminde olup, dört-beş metre kadar yükselirdi ve bir thyrus'a benzer şekilde bir başa sahipti. Tohumu yoktur ve tanrıların heykellerine çelenk yapılan çiçekleri dışında tohumları yoktur. Kökleri yerliler tarafından sadece yakacak odun olarak değil, fakat aynı zamanda çeşitli alet ve kap kacak yapımında kullanılıyordu. Aslında bizzat papyrus, gemiler yapmak için düzleştiriliyordu ve kayığın iç kısmı için yelken kumaşı ve hasır örgüsü dokunuyordu, ayrıca battaniye ve ipler kadar iyi kumaşlar da yapılıyordu. Her ne kadar özsuğu

üretimini, yetiştirilmesini müteahhitlere kiralyordu. Bu durumda, onun üretim ve satışı konusunda bir devlet tekeli olduğu anlaşılmaktadır; böylece devlet bundan önemli ölçüde kazanç sağlıyordu. Bundan dolayı da politik ve ekonomik duruma göre, fiyat ayarlaması yapılıyordu. İş gücünün ucuz olmasına karşın, papirüsün pahalı oluşu ve modern bir kâğıt fiyatını aşması, devletin para kazanmak, gelir sağlamak isteği ile yorumlanabilir. Zira fiyatlar, devletin çıkarmış olduğu listelerde belirtilmişti<sup>8</sup>.

Antik Yunan çömlekçiliğinde çalışan işçilerin büyük bir bölümü kölelerden oluşuyordu. Özellikle Yunanistan ve Kırım bölgelerinde elde edilen arkeolojik bulgular, bunu kanıtlar niteliktedir<sup>9</sup>. Yine Eski Yunan'da Atina'daki gümüş madenlerinde sayıları binlerle ifade edilen kölelerin çalıştırıldığını, Nikrerratos oğlu Nikias adında bir kişinin gümüş madeni işçisi olan 1000 köleyi satın alıp, onları Trakyalı Sosias'a kiraladığını ve bunun karşılığında adam başına günlük net bir obolos<sup>10</sup> aldığını ve işçi sayısını hep aynı düzeyde tuttuğunu Hasan Malay'dan öğreniyoruz<sup>11</sup>. Aynı yazarın belirttiklerine göre, bu dönemde savaş esirleri, bazı kişiler tarafından köle pazarlarında en ucuza satın alınarak madenlerde ölesiye çalıştırılıyordu. Aynı kişiler madenlerdeki ağır şartlardan veya yaşlılık sebebiyle ölen kölelerin yerine yenilerini görevlendiriyorlardı. Bu dönemde bazı imparatorların özel afları dışında özgür bırakılan maden kölesi hemen hemen yok gibiydi<sup>12</sup>.

Esikçağ Yunanistan'ında gümüş madeni, sikke haline getiriliyordu. Buradaki gümüş ocağındaki özel madencilik işletmelerinde yüzlerce köle çalıştırılıyordu, bunlar maden çıkartma ile arıtma yöntemlerinde büyük bir deha gösteriyorlardı. Eski Yunan'da Atina'daki gümüş madenlerinde sayıları binlerle ifade edilen köleler çalıştırılmaktaydı. Ksenophon, Poroi (Çareler) adlı eserinde, Nikrerratos oğlu Nikias adında bir kişinin gümüş madeni işçisi olan 1000 köleyi satın alıp, onları Trakyalı Sosias'a kiraladığını ve bunun karşılığında adam başına günlük net bir obolos aldığını ve işçi sayısını hep aynı düzeyde tuttuğunu belirtmektedir. Aslında bu dönemde savaş esirleri, bazı kişiler tarafından köle pazarlarında en ucuza satın alınarak madenlerde ölesiye çalıştırılıyordu. Aynı

---

emiliyorsa da hem ham olarak ve hem de kaynamış durumda sakız olarak da kullanılır. Bkz. Yıldız 2000, s.138.

<sup>8</sup> Yıldız 2000, 148; ayrıca bkz. Yavi-Yazıcıoğlu 2001, s.104.

<sup>9</sup> Zehiroğlu 2000, s.37.

<sup>10</sup> Antikçağ'da Yunanistan'da kullanılan, drahminin altıda biri değerinde para ve ağırlık birimidir. Yunan obolosunun değeri bir para standardından öbürüne değişiklik göstermekteydi: Attika gümüş obolosunun kabul edilen ağırlığı 0,71 g, Aighina obolosununkiye 1 g'dır; ayrıca obolosun üstkatları (diobolon, triobolon) ve altkatları (hemiobolon) da bulunmaktadır. Bkz. Komisyon (bty.)b, C. XVII, s.8768.

<sup>11</sup> Malay 1990, s.115. Ayrıca bkz. Bakır 2002, s.32-33.

<sup>12</sup> Malay 1990, s.117; Bakır 2002, s.33.

kişiler madenlerdeki ağır şartlardan veya yaşlılık sebebiyle ölen kölelerin yerine yenilerini görevlendiriyorlardı. Bu dönemde bazı imparatorların özel afları dışında özgür bırakılan maden kölesi hemen hemen yok gibiydi. Romalılar ise güç kullanarak ele geçirdikleri ülkelerde bulunan madenleri yoğun bir şekilde işletiyorlar, sonra da gemilere yükleyip İtalya'ya taşıyorlardı. Onlar İspanya'yı fethettikten sonra bütün maden ocaklarına el koydular ve buralardan büyük gelir sağlayarak özledikleri zenginliğe kavuştular. Bu esnada asiller çok sayıda köle satın alarak madenlere götürdüler ve birçok yerde yeni ocaklar ve zengin altın veya gümüş damarlarına ulaşmak maksadıyla derin kuyular açtılar. Ayrıca onlar kendilerine zenginlik getirecek olan cevheri bulmak için, bu kuyuları enlemesine büyüttüler ve her yöne dağılan galeriler açtılar<sup>13</sup>.

Herodotos'un naklettiği bir haberden, İskitlerin kırmızı imalinde kör köleleri çalıştırdıklarını öğreniyoruz. İskitler, kırmızı sütünün sağılmasını ve içki olarak hazırlanmasını gözleri oyulmuş kölelere yaptırıyorlardı. Bu iş için de köleler, flüte çok benzeyen bir çeşit kemik boruyu kısırağın döl yatağına soktukten sonra ağızlarıyla üflüyorlardı. Bu üfleme esnasında diğer köleler ise kısırakları sağıyorlardı. Sağılan süt tahta fiçilere boşaltıldıktan sonra, kör köleler tarafından dövülürdü. Üstte kalanı ayırıp alınırdı -İskitlere göre en iyi süt buydu- altta kalanı ise düşük kaliteli kabul edilirdi<sup>14</sup>.

Roma İmparatorluğu devrinde seramik sektöründe çalışan işçilerin çoğu kölelerden meydana geliyordu. La Graufesenque'de, köleler tarafından bir ay boyunca hazırlanmış olan bir fırının detayını gösteren bir grafik bulunmuştur. Burada, Roma dünyasında, daha önce kurulmuş olan personel bulmaya yarayan acentalar gibi sezonluk çalışmaları karşılamak için ilave elemana ihtiyacı olan zanaatkarların personel kiraladıklarını gösteren bir sistem göze çarpmaktadır. Bu dönemde çömlekçilik işinde birçok işbölümü yapılmaktaydı. Basit desenlerin çizimi, kilin çıkarılması, fırınlama, hazırlama ve arabalarla taşıma gibi işler hep köleler tarafından yerine getirilmekteydi<sup>15</sup>.

Yukarıdaki bilgiler eğer doğruysa, Eskiçağlarda kölelerin hangi ağır ve aşağılayıcı durumlarda çalıştırıldıklarını göz önüne sermektedir. Bu zavallı kölelerin durumu az sonra da anlatılacağı gibi İslâm döneminde endüstri alanında çalıştırılan işçilerin durumu ile karşılaştırıldığında, ikinci kesimin ne kadar şanslı ve insan haklarına uygun bir ortamda üretime katkı sağladıkları anlaşılacaktır.

## 2. İslâm Öncesi Dönemde Endüstri Köleleri

---

<sup>13</sup> Bakır 2002, s.26-27, 32-33.

<sup>14</sup> Herodotos 1991, s.193.

<sup>15</sup> Bakır 2001, s.39-40.

Sâsânî toplumunda savaş esirleri de önemli bir yer işgal etmektedir. Sâsânî devleti ele geçirmiş olduğu bölgelerdeki savaş esirlerini kendi toprakları üzerinde kurmuş oldukları kasaba ve şehirlere yerleştirerek onları mecburi askerlik hizmetine tabi tutmaktaydılar. Bu esirler yabancı ülkelerle yapılan savaşlardan ele geçirilen kimselerden oluştuğu gibi, ülke içerisinde isyan eden farklı boylara ait kimselerde olabilirdi. I. Hüsrev (MS 531-579?), Kirman bölgesinde isyan eden Bariz boyu ile yine Sâsânî devletine karşı başkaldıran Çulları ülkenin farklı bölgelerine ve Rampiruz şehrine dağıtarak bunlara ikta vermek suretiyle mecburi askerlik sistemine tabi kılmıştı. Yine aynı hükümdar kuzeyden Sâsânî ülkesine saldıran Alan, Abhaz ve Hazar Türklerinden on bin kişiyi esir alarak Azerbaycan toprakları üzerinde iskân ettirmiştir. Maskat, Şaberan ve Ebvab bu tevcihatlardan dolayı oluşmuş şehirler olup, buraya yerleştirilen savaş esirlerinin komutanlarına da anşastagan (neşestegan) adı verilmiştir. Bunun dışında savaş yoluyla ele geçirilmiş Soğdlu ve İranlıların yerleştirildiği Gürcistan eyaletinde Soğdbil şehri inşa edilmiştir<sup>16</sup>.

Sâsânîlerde savaş esirlerinin İran ülkesinin muhtelif yerlerinde yapılan şehir ve kasabalarda iskân edilmesi olayı eski Asur ve Ahamaniş dönemlerinden kalma askeri ve siyasi bir gelenektir. Bu savaş esirleri askerlik mesleğinin dışında farklı sanayi alanlarında istihdam edilerek karın tokluğuna çalıştırılmaktaydılar. II. Şapur'un esir olarak İran ülkesine getirmiş olduğu savaş esiri Romalıları Şuş, Şuşter ve Nusaybin toprakları üzerinde iskân ederek bunları ipek ve diba ürünlerinin dokunması ile halı dokuması gibi endüstri kollarında çalıştırmıştır<sup>17</sup>.

Sâsânî hükümdarları daha önceki Pers imparatorları gibi esir olarak ele geçirmiş oldukları düşman birliklerini İran ülkesinin farklı yerleşim yerlerine yerleştirerek onların insan gücünden sanayi kollarında, endüstride, yol ve baraj yapımında, saray ve tapınak yapımında, dokumacılıkta ve bunların dışındaki mühendislik alanlarında istifade etmişlerdir. I. Şapur Roma üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra ele geçirmiş olduğu Romalı savaş esirlerini Sâsânî ülkesine getirerek onları kendisinin sonradan inşa etmiş olduğu (s. 309) ve adını Gündişapur (Cündişapur) olarak koyduğu şehre yerleştirmiştir. I. Şapur'un Romalılarla yapmış olduğu savaşlardan sonra Sâsânî ülkesine yetmiş bin kadar Romalı esiri getirerek yerleştirdiği söylenmektedir. I. Şapur'un esir olarak ele geçirmiş olduğu bu esirler içerisinde çok sayıda mühendis, mimar, duvar, köprü ve baraj ustası ile bu işlerde çalışacak uzman işçiler bulunmaktaydı. Bu esirler arasında çok sayıda bilim adamı, mühendis ve sanatçı da bulunmaktaydı. Bundan dolayı bu savaşta elde edilen esirler, Roma imparatorunun esir edilmesi gibi siyasi bir başarının daha ötesinde büyük bir

<sup>16</sup> Altungök 2012, s.308.

<sup>17</sup> Altungök 2012, s.308.

avantaj olarak kabul edilmektedir. Şapur'un buraya yerleştirmiş olduğu esirler özellikle Sâsânî ülkesinde şehir, saray, baraj, yol ve bent yapımı gibi işlerde kullanılmaktaydılar. I. Şapur'un Romalı savaş esirlerine yaptırmış olduğu Şuşter şadırvanı erken ortaçağların mühendislik harikalarından bir tanesi olarak kabul edilmektedir. Bu savaş esirlerinin Sâsânî ülkesinde kurmuş oldukları saraylar, şehirler, barajlar ve bentler günümüzde ayakta durmaktadırlar. II. Şapur yine Roma üzerine sefere çıkmış ve Romalılarla gerçekleştirmiş olduğu Amid zaferinden sonra yine bu şehirden ele geçirdiği Romalı esirleri Şuş ve Şuşter arasındaki arazilere ve Ahvaz'ın bazı beldelerine yerleştirmiştir. II. Şapur'un bu bölgelere yerleştirmiş olduğu savaş esirleri özellikle ipekli dokuma alanında çalışmaktaydılar<sup>18</sup>.

Bunun yanında I. Hüsrev'in Bizans üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra ele geçirmiş olduğu Antakya şehriden ele geçirdiği esirleri Sâsânî başkenti Ctesiphon'a getirerek burada Antakya benzeri bir şehir yaparak savaş esirlerini buraya yerleştirmiştir. I. Hüsrev'in yaptırmış olduğu bu şehre içerisine iskân ettirmiş olduğu esirlerden dolayı Rumeğan adı verilmişti. Anılan hükümdarın başkent Ctesiphon'a yerleştirmiş olduğu bu esirler özellikle saray ve bina yapımında çalışmaktaydılar. Sâsânîlerin kendi şehirlerine yerleştirmiş olduğu ve aralarında mühendis, mimar, usta ve sanatçıların da bulunduğu bu savaş esirleri birçok şehrin altyapı çalışmalarında kullanılmışlardır<sup>19</sup>.

Bisans İmparatoru Justianus devrinde "commercarii" ve ondan önce de "comites commerciorum" denen memurlar vardı; bunların görevi gümrük alım memurluğu yanında işlenmemiş ipek de satın almaktı. Satın aldıkları malların çoğu, imparator hazinesi yüksek denetimi altında bulunan İstanbul harem dairelerine özgüydü; bu dairelerde özellikle saray hizmetine verilmiş köleler, işlenmemiş ipeği işler, dokur, boyar ve sarayın ihtiyacı olan her türlü kumaşı yaparlardı. Yine de burada belirli bazı kıymetli kumaşları dokumak diğer kimselere yasak edilmişti<sup>20</sup>.

İslâm öncesi dönemde, Mekke ve Medinelilerin marangozluk işlerinde pek fazla usta olmadıklarından bu işlerde genellikle kölelerin çalıştığını tespit ediyoruz. Anlatılanlara göre, bu iki şehir halkı marangozlukla ilgili işlerini daha ziyade kölelere veya Yahudi ve Rumlar gibi yabancılara yaptırıyorlardı. Hz. Peygamber'e vahiy inmeden önce ve onun zamanında, Kâbe'nin çatısının yapımıyla ilgili haberler de bunu göstermektedir<sup>21</sup>. Tarihçiler bu durumu, Arapların çeşitli meslek ve zanaatları küçümsemeleri ile yorumlamış olsalar

---

<sup>18</sup> Altungök 2012, s.308-309.

<sup>19</sup> Altungök 2012, s.309-310.

<sup>20</sup> Bakır 2005, s.262-263.

<sup>21</sup> Bkz. Bakır 2001, s.100.

da<sup>22</sup>, tarihsel rivayetler az da olsa, H. I. yüzyılda çeşitli marangozluk işlerinin yapıldığını ve bazı insanların bu meslekle uğraştıklarını göstermektedir<sup>23</sup>.

### 3. Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri

Medine’de marangozlukla uğraşan kölelerin bulunduğunu Hz. Peygamber için yaptırılan minber<sup>24</sup> hikâyesinden anlıyoruz. Buharî, Câbir b. Abdullah’dan şu rivayeti nakleder: Ensârdan bir kadın Resûlüllah’a (S.A.S.) “*Ey Allah’ın Resûlü, benim marangoz bir çocuk hizmetçim var, üzerine oturman için sana bir şey yaptırayım mı?*” dedi. Allah Resûlü de “*istersen yaptır*” buyurunca, kendisine minberi yaptırdı<sup>25</sup>. Şöyle de denmiştir: “Minberi yapan, Asî b. Ümeyye’nin azatlısı Bâkûm olup, minberi ilgin ağacından üç basamaklı yapmıştır. Muaviye b. Ebî Süfyân, Medine’ye geldiğinde basamak sayısında ilavede bulunmuş ve o gün güneş tutulmuştur.”<sup>26</sup>

<sup>22</sup> Ali 1993, C. VII, s.547. Ancak el-Câhız ve İbn Rüste tarafından nakledilen bilgilerden bunun böyle olmadığı veya Arapların bazı zanaatların yerine askerlik ve ticareti daha fazla tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Anılan yazarların nakillerinde, Ebu Talib’in koku ve bez üreticiliği, Hz. Ebu Bekr, Hz. Ömer, Talha b. Ubeydullah ve Abdurrahman b. Avf’ın bezzâzlık (bez satıcılığı), Sa’d b. Ebî Vakkas’ın hurma çubuk kesiciliği, onun kardeşi olan Utbe b. Ebî Vakkas’ın marangozluk, Hz. ez-Zübeyr’in babası el-Avvâm’ın terzilik, oğlu ez-Zübeyr’in kasaplık, Ebu Cehl b. Hişâm’ın kardeşi el-As b. Hişâm’ın demircilik, el-Velîd b. el-Muğîre’nin demircilik, el-Hakem b. Ebî’l-As’ın kan alıcılığı, Amr b. el-As’ın kasaplık, Ukbe b. Muayyit’in meyhaneçilik, Osman b. Talha’nın terzilik, Ebu Süfyân b. Harb’in zeytinyağı ve deri satıcılığı, Kays b. Mahreme’nin terzilik, Ümeyye b. Halef’in çömlek satıcılığı, Abdullah b. Cüd’ân’ın köle satıcılığı, el-As b. Vâil’in at ve deve besiciliği, Cerîr b. Amr, Kays Ebu’d-Dahhâk b. Kays, Ma’mer b. Osman ve Sîrîn b. Muhammed b. Sîrîn’in demircilik, el-Müseyyib Ebu Sa’id’in zeytin yağı üreticiliği, Meymûn b. Mehrân’ın bezzâzlık, Mâlik b. Dînar’ın kitapçılık, Eyyüb es-Sühtiyânî’nin deri satıcılığı, Ebu Hanife’nin ipekçilik, Mecma’u’z-Zâhid’in dokumacılık ve Yezîd b. el-Muhelleb’in bostancılık yaptıkları anlatılmaktadır. Bkz. el-Câhız 1324, s.107; İbn Rüste 1891, C. VIII, s.215-216.

<sup>23</sup> Bakır 2001, s.100.

<sup>24</sup> İslam Ansiklopedisi’nde minber şöyle tanıtır: Sözlükte “yükselme; yükseltme” anlamlarındaki *nebr* kökünden türeyen *minber* kelimesi “kademe kademe yükselerek çıkılan yer” demektir. Genelde camilerde hatibin hutbe okurken daha iyi görülmek ve sesini daha iyi duyurmak üzere çıktığı basamaklı mimari unsuru, bazen da kürsü, koltuk, taht vb.ni ifade eder. Hassân b. Sâbit’in müşrikleri hicvetmesi için Mescid-i Nebevî’de geçici olarak kurulan kürsüye minber deniliyordu. Hz. Peygamber cennet ehlinin oturacağı nurdan ve altın ile gümüşten yapıp inci ve kıymetli taşlarla süslenmiş minberlerden söz eder ki kelime burada “taht” veya “koltuk” anlamındadır. Rivayete göre ilk defa minber kullanan kişi Hz. İbrahim’dir. Eski Ahid’de Ezra’nın, Musâ’nın şeriat kitabını bu iş için yapılan ahşap bir minberin üzerinde okuduğu kaydedilmektedir. Günümüz sinagoglarında bulunan kürsülere Grekçe *bemadan* gelen *bimah* ve *el-minberden almemar* adları verilmektedir. Bkz. Bozkurt 2005, s.101.

<sup>25</sup> Bakır 2001, s.101.

<sup>26</sup> Bakır 2001, s.101.

İbn Sa'd ise, minberle ilgili olarak şu haberi nakleder: “Resûlullah (S.A. S.) Cuma günü mescitte bir hurma kütüğü üzerinde ayakta hutbe okurdu. ‘Ayakta durmak bana zorluk veriyor’ buyurunca, Temîm ed-Dârî<sup>27</sup>, ‘Şam’da yapıldığını gördüğüm minberden sana da bir tane yapayım mı?’ deyince, Resûlullah, Müslümanlara danıştı, onlar da minber yaptırması yolunda görüş belirttiler. Bu sırada Abbas b. Abdulmuttalib, ‘Kilâb adında bir hizmetçim var, insanlar arasında işini en iyi yapandır’ dedi, bunun üzerine Resûlullah, ‘O zaman ona emir ver minberi yapısın’ buyurdu.”<sup>28</sup>

Tâif gazvesi<sup>29</sup> esnasında, Tâiflilerin kölelerinden birkaçı Resûlullâh’ın (S.A.S.) yanına gelmişlerdi. Bunlardan birisi Resûlullâh’ın azatlısı Ebu Berke b. Mesruh<sup>30</sup> olup aslen Nufey’ idi. Bir diğer köle Erzak idi; aslen Rum olan bu köle demirciydi ve Ezârika mezhebi<sup>31</sup>, bunun adına nispet edilirdi. Bunun adı,

<sup>27</sup> Hz. Peygamberin sahabelerinden biridir. Hz. Peygamber, Hicretin 40. yılında vefat eden bu zata el-Halil köyünü iktâ olarak verdi. el-Makrizî, “Davû’s-Sârî fi Ma’rifeti Haberi Temîmu’d-Dârî” adlı eserinde, kendi döneminde el-Halil haremının hizmetini ifâ eden kişilerin anılan sahabinin soyundan geldiklerini bildirmektedir. Bkz. Ma’lûf 1976, s.193.

<sup>28</sup> Bakır 2001, s.101.

<sup>29</sup> Hicretin 8 yılında, Huneyn Savaşı’ndan sonra Hz. Peygamber tarafından idare edilen bu azvede, Tâif Kalesi bir habere göre 17 veya 19 gün, diğerine göre ise 20 gün kuşatma altında tutulduğu halde ele geçirilememiştir. Bkz. Halife b. Hayyât 2001, s.114.

<sup>30</sup> Tam adı Nufay’ b. el-Hâris’dir (öl. H. 51/M. 671). Hz. Peygamberin sahabelerinden olup, daha önceleri Tâif şehrinde ikamet eden Sakîf kabilesinin kölesi idi. Müslüman olduktan sonra kendine “Atîku’n-Nebiyî” (Hz. Peygamberin azatlısı) olarak adlandırdı. Hz. Peygamber’in kuşatma altında tuttuğu Tâif şehrinin surlarından bir makara ipiyle indiğinden Ebu Berke lakabını aldı. Bkz. Ma’lûf 1976, s.14.

<sup>31</sup> Ezrakîyye’nin çoğulu olan Ezârikâ, Hz. Ali’nin Muaviye ile uzlaşmasını protesto ederek ondan ayrıldıkları ve isyancı bir hareket başlattıkları için Havâricî (Hâricîler) diye anılan fırkanın liderlerinden Ebu Râşid Nâfi’ b. Ezrak’a (ö. 65/685) uyanları ifade etmek için kullanılır. Çoğunluğunu Benî Temîm kabilesi mensupları teşkil etmekte birlikte aralarında mevâlî de (azatlı köleler) vardı. Ezârikâ’nın Nâfi’ b. Ezrak’a nisbetle anılması ise fırkanın onun tarafından kurulduğunu gösterir. Ezârikâ’nın bütün Hâricîler tarafından kabul edilenlerin dışında kalan başlıca görüşleri şöyledir: 1. Müslümanlardan Ezârika’ya mensup olmayanlar sadece kâfir değil aynı zamanda müşriktirler ve çocukları dâhil hepsi ebedî olarak cehennemde kalacaklardır. 2. Kendileriyle birlikte düşmana karşı savaşa katılmayan ve Ezârika’nın bulunduğu yere hicret etmeyen diğer Hâricîler de kâfirdir. Bunlardan kendilerine katılmak isteyenler imtihana tabî tutulmalıdır. 3. İslâm’da recm cezası yoktur. Çünkü Kur’an-ı Kerîm’de böyle bir hüküm bulunmamakta, zina yapanlara dayak atılması emredilmektedir. 4. Namuslu kadınlara zina isnat ederek bunu şahitlerle ispat etmeyenlere uygulanan ceza aynı şeyi namuslu erkeklere isnat edenler için uygulanmaz. Zira Kur’an’da bunu belirten bir lafız yoktur. 5. Peygamberlerin nübüvvetle görevlendirildikten sonra büyük veya küçük günah işlemesi câiz olduğu gibi nübüvvetten önce kâfir olan bir kimsenin peygamber olarak gönderilmesi de câizdir. 6. Vergilerini ödeyen Yahudi ve Hıristiyanların öldürülmesi haramdır. 7. Kadınlara âdet esnasında kılamadıkları namazları kazâ etmeleri gerekir. 8. Çalınan malın miktarı ne olursa olsun hırsıza omuzdan kol kesme cezası uygulanır. Bkz. Öz 1995, 45-46. Ezârikâ mezhebinin kurucusu Ebu Râşid Nâfi’ b. Ezrak hakkında bilgi için bkz. Öz 2006, s.289-290.

Ebu Nafi' b. el-Ezrak el-Hâricî'ydi. Bir başka rivayete göre Nafi' b. el-Ezrak el-Hâricî, Benî Hanife<sup>32</sup> kabilesinden olup Tâif Kalesi'nden inen el-Ezrak ayrı bir kimseydi. Bu köleler, kaleden iner inmez azat edildiler<sup>33</sup>.

Yukarıdaki haberlere bakıldığında, İslâm'ın ilk dönemlerinde marangozluk ve demircilik işlerinde daha çok kölelerin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Burada tekrar Arapların İslâm öncesi dönemdeki endüstriyel hayatına dönmek ve bazı tespitlerde bulunmak gerekir. Aslında o dönemde toplumun sosyal tabakaları keskin çizgilerle birbirinden ayrılmıştı. Ancak İslâm'ın bütün Müslümanları bazı durumlar hariç eşit muameleye tabi tutması sonucunda önemli bir sosyal kaynaşma meydana geldi. Fakat yine de Mekke kökenli asil tabakaya daha açık bir deyişle Kureyş kabilesine mensup insanlar askerlik ve ticaret dışındaki diğer zanaatlarla uğraşmıyorlardı. Dolayısıyla da bu gibi işlerde genellikle Arap kökenli olmayan Müslüman azatlı köleler ve Müslüman köleler çalışmaktaydı.

İslâm fetihlerinden sonra Müslümanların eline geçen veya onların etki alanlarına giren Afrika madenlerinde eskiden olduğu gibi yaygın olarak zenci köleler çalıştırılıyordu. Çok zengin altın yataklarına sahip bu bölge el-'Allâki vadisi, Nube ve Süfâletü'z-Zeheb madenlerinden oluşmaktaydı. el-'Allâki vadisinde (burası aynı zamanda Bucca<sup>34</sup> toprakları olarak da tanınmaktadır), el-Kelbî, eş-Şukrî, el-'İclî, el-'Allâkî'l-Edna, er-Rîfe, Vâdi'l-Haml, 'İneb, Kubâr,

---

<sup>32</sup> Adnan'a dayanan Bekr b. Vâil kabilesine bağlı bir kabiledir. Kabile kurucusunun tam adı şöyledir: Hanife b. Luhaym b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil. Kabile mensuplarının yurdunun el-Yemâme'de olduğu bildirilmektedir. Bu kabilenin meşhur adamlarından birisi Hz. Peygamber'in kendisine mektup göndererek Müslüman olmasını istediği Hevede b. Ali b. Sümâme'dir. Bu kişi, Hz. Peygamber Mekke fethinden döndüğü sıralarda vefat etti. Kabile mensuplarından diğer bir kişi de, Hz. Peygamber döneminde el-Yemâme bölgesinde ayaklanarak peygamberlik iddiasında bulunan Müseylimetü'l-Kezzâb idi. Bu yalancı peygamber ise Hz. Ebu Bekir döneminde Ridde Savaşları sırasında öldürüldü. Bkz. el-Kalkaşandî 1984, s.223-224.

<sup>33</sup> Halife b. Hayyât 2001, s.115; el-Belazurî 1987, s.79-80.

<sup>34</sup> Bucca toprakları Hz. Osman döneminde Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tarafından fethedilmişti. Bucceliler, bu kumandanın kendilerini bırakması ve ülkelerini terk etmesi karşılığında 300 kantar altını kendilerinden almasını istemişlerdi, o da bu teklifi kabul etmişti. Böylece, onlar, bu tarihten itibaren İslam devletlerine beşte bir vergisi olarak yılda 400 miskal işlenmemiş altın ödüyorlardı. Fakat onlar H. 241/M. 855-856 yılında Abbasî halifesi el-Mütevekkil devrinde Müslümanlarla yapmış oldukları antlaşmayı bozarak madenlerde çalışan Müslüman işçileri öldürdüler ve kadınlar ile çocukları tutsak etiler. Bunun üzerine el-Mütevekkil, Muhammed b. Abdullah el-Kumî adında bir kişiyi Mısır'daki madenler, Kulzum, Hicâz yolu, Zerka ve Mısır hacıları üzerine idareci tayin etti. İki taraf arasında yapılan savaşta Bucceliler'in başı Ali Baba öldürüldü ve yerine geçen yeğeni Lâ'is Müslümanlarla sulh yapmak zorunda kaldı. Böylece, bölgedeki altın madenleri yeniden Müslümanların etki alanına girdi ve isyan neticesinde dört yıldan beri ödenmeyen toplam 1.600 miskal işlenmemiş altın Bucceliler tarafından Mısır valisine ödenmiş oldu. Bkz. Bakır 2002, s.119-120.

Batn Vâh, A'mâd, Mâu's-Sahra, el-Ahşâb, Mizâb, 'Arhabe, 'Ayzâb, Burkân, Dah, er-Rıfk ve Şaftıt adındaki altın madenleri bulunurdu. Diğer bir rivayette ise el-'Allâkî vadisinde yer alan altın madenleri şöyle tanıtılır: "*Kim altın madenlerine gitmek istiyorsa Usvân<sup>35</sup>'dan çıkararak sırasıyla iki dağ arasında bulunan ed-Dayyika, el-Büveyb, el-Bayziyye, Beytü İbn Ziyad, 'Uzeyfir, Cebelü'l-Ahmer, Cebelü'l-Beyâd, Kabru Ebî Mes'ud, 'Ufâr ve Vâdi'l-'Allâkî bölgelerine uğrasın. Bütün bu bölgelerde arayanların bulabilecekleri altın madenleri vardır. Bütün bu altın madenlerinde tüccarlar ve diğer müteşebbisler hesabına kazı işlerinde zenci köleler durmadan çalışırlardı*"<sup>36</sup>.

Orta Sudan'ın önemli şehirlerinden Tekedda<sup>37</sup>'nin dışında bakır madenleri vardı. Buradaki madenlerde çalışan işçiler, daha ziyade kölelerden oluşmaktaydı. Bu işçiler, bakırı yer altından çıkardıktan sonra tasfiye işlemini evlerinde yapıyorlardı ve bir buçuk karış uzunluğunda, bazıları ince ve bazıları

<sup>35</sup> Mısır'ın Sa'id bölgesinin sonlarında yer alan büyük bir şehir olmakla beraber, Nil nehrinin doğu kısmında olmak üzere Nûbe ülkesinin de başlangıcı sayılmaktadır. Burası Ortaçağ'da çeşitli hurmalarıyla şöhret kazanmıştı. Bir araştırmaya göre Irak'ta bulunan bütün hurma çeşitli Usvân'da bulunmuş, oysa buradaki bütün hurma çeşitleri Irak'ta bulunmamıştır. Hatta burada pazıdan daha yeşil bir çeşit hurma yetiştiği de rivayet edilmektedir. Abbasî halifesi Hârûnû'r-Reşîd'in bir buyruğu sonucunda Usvân'daki her hurma çeşidinden bir tane hurmadan meydana gelen bir veybe hurma Bağdat'a getirilmiştir. Anlatılanlara Irak ve Hicaz da dâhil dünyanın hiçbir yerinde, hurma koruğunun hurmaya dönüştürüldüğü görülmediği gibi, yalnız Usvân'da olgun hurma üretilirdi. Yine Usvân dışında olmamış hurmanın olgun hurma haline gelmeden normal hurmaya dönüşmesi görülmemiştir. Usvân halkından birisine bu konuda sorulan bir sorunun cevabı ise şöyle olmuştur: "Usvân hurmalarından her yumuşacık gördüğün hurma, olgun hurma haline geldikten sonra üretilmiş hurmadır. Rengi değişmiş ve kırmızı bir renk almış olarak gördüğün hurma ise olmamış hurmanın normal hurmaya dönüştürülmüş şeklidir. Beyaz olarak gördüğün hurmaya gelince, burada koruk haline geldikten sonra normal hurma şeklinde üretilen hurmadır. Usvân şehri önemli âlim ve edebiyatçılar da yetiştirmiştir. Onlardan birisi Ebu Abdullah Muhammed b. Abdulvehhâb Ebî Hâtim el-Usvânî'dir. Bu zât özellikle hadis ilmiyle iştigal etmekteydi. Buranın yetiştirdiği diğer bir meşhur şahsiyet de, er-Reşîd olarak lakaplandırılan Kadı Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali b. İbrahim b. ez-Zübeyr el-Gassânî el-Usvânî'dir. Bu zât ise hem bolca şiir hem de eserler yazmıştır. İskenderiye valisi olarak atandı; ancak H. 563/M. 1167-1168 yılında haksız bir şekilde öldürüldü. Anılan kişinin kardeşi ve "Kitabu'n-Neseb" adlı eserin yazarı olan Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali ve hadis ilmiyle uğraşan Ebu'l-Hasan Fakîr b. Musa b. Fakîr el-Usvânî adındaki kişiler de Usvân'ın yetiştirdiği âlimlerdendirler. Bkz. Yakut el-Hamevî (bty.), C. I, s.227-228.

<sup>36</sup> Bakır 2002, s.118-119.

<sup>37</sup> Binaları kırmızı taştan inşa edildiği, içme suyu bakır ocaklarına uğradığından rengi ve tadı değişime uğradığı, tüccar ve yabancıların yediği az miktardaki buğday dışında herhangi bir ürünün yetişmediği Sudan'da bir şehirdir. İbn Battuta'nın izlenimlerine göre burada bir misal altına 20 müdd buğday, bir miskal altına da, 90 müdd mısır satın alınıyordu. Öldürücü akrepleriyle meşhur olan bu şehir halkının en önemli uğraşısının ticaret olduğu ve bunun genellikle Mısır'la yapıldığı bildirilmektedir. Ekonomik refah içinde olan şehir halkı köle ve hizmetçi bolluğuyla övündükleri gibi eğitilmiş cariyelerini çok yüksek fiyata satıyorlardı. Bkz. İbn Battuta 1938, C. I/2, s.208.

da kalın levhalar halinde imal ediyorlardı. Bunlardan kalın olanlarından 400 levha bir miskal altına, ince olanlarından 600 veya 700 bakır levha da bir miskal<sup>38</sup> altına satılmaktaydı. Ayrıca burada imal edilen bakır levhalar Kuber, Zeğri ve Borno<sup>39</sup> gibi civar bölgelere ihraç ediliyordu<sup>40</sup>.

İslâm dünyasının tuz üreten en önemli bölgesi ise, Kuzey Afrika'da yer alan Büyük Sahra'nın kuzeyindeki Teğâze vahası idi. Buradaki bütün evler kaya tuzlarla yapılmış ve tuz ocağı yerin altında tabakalar halinde bulunmaktaydı. Madende çalışan işçiler, Kuzey Afrika'nın yerli halkı berberîler<sup>41</sup>'in büyük kabilelerinden biri olan Mesûfe kabilesine mensup kölelerden oluşuyordu. Bu işçiler, bir yıl boyunca durmadan karın tokluğuna çalışırlar, sonra da çıkarmış oldukları tuzları tuz tacirlerine satar, parasını da efendilerine verirlerdi. Burada üretilen tuzların büyük bir kısmı Sicilmâse<sup>42</sup>, Gana<sup>43</sup> ve Afrika'nın diğer

<sup>38</sup> İran'da miskal ve dirhem ağırlıklarının tesbiti oldukça zordur. Ortaçağın sonlarına kadar miskal ağırlığı 4,3 gramlık Sâsânî gümüş ağırlığına tâbiydi. Bunun sadece XIV. yüzyılın başlarında kullanılan sikke ağırlıklarından çıkarmıyoruz, o tarihlerde yaşamış olan Floransalı F. B. Pegolotti de (1330'larda) bu iddiaları doğruluyor. Bu kişi 55/2 İran "saggi"sini (Exagia, miskal)=1 Venedik marco d'argento'suna= 238,5 gr.'a denk tutar, bu da 4,3 gramlık bir miskal demektir. Bu tür 100 Tebriz miskal'i o zamanlar Trabzon'da 93/2 miskal'e eşitti, böylece Trabzon Komnenoslar devletinde kullanılan miskal'in ağırlığı 4,2 gram olarak ortaya çıkıyor. Bu sonuncu miskal ise, daha sonraki yıllarda İran'da yaygınlaşmıştır. Bkz. Hinz 1990, s.2-3.

<sup>39</sup> Burası eskiden Borno adıyla anılmaktaydı. Nijerya'nın kuzeydoğusunda bir eyalet olup, Kanuri halkının kurduğu tarihsel Borno devletinin ana bölümünden meydana gelir. Adının, "Berberî Yurdu" anlamına geldiği söylenmektedir. Buranın kuzeyi Büyük sahra, batısı el-Hûse memleketi, güneydoğusu Cermî, doğusu Çâd ülkesiyle çevrilidir. Nüfusunun büyük bir kısmı Zenciler, Araplar ve Berberîlerden meydana gelmektedir. Bkz. Ma'lûf 1967, s.127-128; Komisyon 2004b, s.497.

<sup>40</sup> Bakır 2002, s.145-146.

<sup>41</sup> Kuzey Afrika'nın Araplardan önceki yerli halkları ve onların soyundan gelen Toplulukların adıdır. Onlar Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır'ın özellikle dağlık ve çöllük kesimlerine kabileler halinde dağılmışlardır. Moritanya, Mali ve nijer'in kuzey kesimlerinde de daha az sayıda olmakla birlikte Berberî kabileleri vardır. Berberîler, Hami-Sami dil ailesine bağlı çeşitli diller konuşurlar. Önce Kartacalıların müttefiki olan, daha sonra Roma İmparatorluğu'nun himayesine giren eski Numidyalılar, Berberîlerin ataları sayılır. Berberî sözcüğü, Romalıların "barbarlar" için kullandığı "barbara" sözcüğüne dayanmaktadır. Berberîler İslam fetihlerinden sonra Müslüman oldular. Bu arada birçok Berberî Arapçayı benimseyerek Arap kültürü içinde eridi. 8. yüzyılda İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinde Berberîler önemli rol oynadılar. Berberî kabilelerinin örgütlendiği iki farklı konfederasyon olan Murabıtlar ve Muvahhitler 11-13 yüzyıllar arasında Kuzey batı Afrika'da ve İspanya'da İslam devletleri kurdular. 12. yüzyılda gelen bir Bedevî göç dalgası Kuzey Afrika kıyılarındaki Berberî köy ekonomisini yıktı ve yerleşik kabilelerin çoğunun göçebeleşmesine yol açtı. Bkz. Komisyon, 2004a, s.67.

<sup>42</sup> Mağrib'in güneyinde yer alan bir şehir olup, Fas şehriyle bu şehir arasında güney yönünde on günlük bir mesafe bulunmaktadır. Burası Deren dağı'nın bittiği yerde, Zerûd olarak adlandırılan kumluklar gibi kumluk bir bölgede bulunur. Şehrin Kuzey yönünde ise ıssız topraklar uzanır. Buradan ayrıca etrafına alabildiğince bostanlar ve hurma ağaçları ekilmiş büyük bir nehir

bölgelerine ihraç ediliyordu ve bu madenden büyük bir gelir sağlanıyordu. Ayrıca Cüdâleoğulları topraklarında yer alan Evlîl bölgesinde de tam deniz üzerinde bir tuz madeni vardı. Buradan da diğer bölgelere tuz ihraç edildiği bildirilmektedir<sup>44</sup>.

İslâm dünyasında müstensihlik mesleğinde de kölelerin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Burada üç müstensih grubu kopyalama işiyle uğraşıyordu. Birinci müstensih grubu, kopyalanacak malzemenin miktarına göre ücretle çalışanlardan meydana geliyordu. Mâlik b. Dinâr<sup>45</sup> bu grupta yer alan bir müstensihti. İkinci grupta yer alan müstensihler, aylık veya yıllık ödenen bir ücret veya maaş karşılığında zenginler, yöneticiler ve âlimler yanında çalışıyorlardı. İlk müstensihlerden olan Halid b. Ebî'l-Hiyâc bu grupta yer alıyordu. Üçüncü müstensih grubu ise kölelerden oluşuyordu, ancak bunlar yaptıkları iş karşılığında herhangi bir ücret almıyorlardı<sup>46</sup>.

İslâm fetihlerinden sonraki dönemlerde Kuzey Afrika'daki altın, bakır ve tuz ocaklarında çalıştırılan kölelerin genel durumlarına bakıldığında, İslâm öncesi dönemlerde aynı sektörlerde çalıştırılan kölelerin genel durumundan çok farklı olmadığı görülür. Bu dönemlerde de daha önceki dönemlerde olduğu gibi en ağır işler çok ucuz iş gücünü teşkil eden köleler tarafından yerine getiriliyordu. Bunu İslâm'ın yayılışı ile birlikte çok cazip ve yaygın bir meslek haline gelen ve endüstrinin önemli bir kolunu teşkil etmeye başlayan müstensihlik (kopyacılık) alanında da görmek mümkündür. Bu çok yorucu ve yıpratıcı iş kolunda bütün İslâm şehirlerinde onlarca köle karın tokluğuna çalıştırılıyor, bu sayede de yüzlerce kitap alıcıların hizmetine sunuluyordu. Bu

---

geçmektedir. Siclimâse halkının en önemli beslenme ürünü hurmadır. Burada Acve ve Dakl çeşidi de dâhil on altı çeşit hurma üretilir. Şehir kadınlarının yün örmeye büyük bir ustalığı bulunmaktadır. Onlar bu yünlerden her çeşit dokumanın yanında Mısır'da üretilen kasab denilen kumaşlardan daha kaliteli ilginç peşamallar yaparlar; bunların her birinin fiyatı 35 dinardır. Burada anılan kumaşlardan aynı fiyata satılan ve çeşitli renklerdeki boyalarla boyanan çok şahane kadın başörtüleri de yapılır. Siclimâse ile Dar'a şehir arasında dört günlük bir mesafe bulunmaktadır. Dar'a halkı ise insanların en zengini ve servet yönünden en varlıklı durumundadır. Zira burası altın ocaklarının yer aldığı Gana'ya giden yolcuların yolu üzerinde bulunur. Bkz. Yakut el-Hamevî (bty.), C. III, s.217.

<sup>43</sup> Mağrib ülkesinin güneyinde, Sudân memleketine bitişik olan ve tüccarların toplandığı bir şehirdir. Altın ocaklarının bulunduğu bölgeye bu şehirden girilirdi. Bkz. Yakut el-Hamevî (bty.), C. IV, s.208.

<sup>44</sup> Bakır 2002, s.163-164.

<sup>45</sup> Evliyanın büyüklerinden olup künyesi Ebu Yahya, lakabı ise Zeynüddin'dir. Ünlü bir hadisçi olarak bilinen bu zât Benî Süleym kabilesine mensuptur. Doğum tarihi belli olmayan Mâlik Basra'da doğmuş ve M. 748 yılında aynı şehirde vefat etmiştir. İlk Hintli Müslüman olarak kabul edilmektedir. Öğrencilerinden en meşhuru Hasanü'l-Basrî'dir. Mezarı Hindistan'ın Kerala bölgesindeki Mâlik b. Dinâr camisinde bulunmaktadır. El-Hücvirî, Keşfu'l-Mahcûb, s.89.

<sup>46</sup> Alyân 1999, s.72-73.

çerçeveden bakıldığında, İslâm'ın yayılışından sonraki dönemlerde hizmetçi olarak çalıştırılan ev veya saray köleleri ile endüstri alanında çalıştırılan köleler arasında çalışma şartları ve çevresi bakımından çok büyük bir uçurumun bulunduğu tespit etmek mümkündür. Zira İslâm dininin köle muamelesi ile ilgili getirdiği kölelerin ekonomik ve sosyal haklarına dair prensiplerin ev ve saray köleliğinde daha net uygulandığı, ancak aynı netliğin endüstri alanında çalıştırılan köle muamelelerinde görülmediği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Erken İslâm dönemindeki ev ve saray kölelerinin, ekranları olan ve endüstri alanında çalışan kölelerden kat kat şanslı oldukları ve yaşam standartlarının oldukça yüksek olduğunu tespit edebiliyoruz.

#### **4. Ahmed Salih el-Ali'nin Endüstri Köleleri İle İlgili Tespitleri**

Erken dönem İslâm tarihinde kölelerin endüstri alanındaki faaliyet ve katkıları ile ilgili en geniş ve değerli çalışmayı, Iraklı tarihçi Prof. Dr. Ahmed Salih el-Ali yapmış bulunmaktadır. Makalemizi birinci dereceden ilgilendiren yazarın konumuzla ilgili tespitlerini olduğu gibi sunuyoruz:

“Erken İslâm döneminde köleler, köken olarak Sâsânîlerden esir alınan askerlerden meydana geliyordu. Muhtemelen onların büyük bir kısmı Basra<sup>47</sup> şehrine yakın bölgelerden idi. Dolayısıyla da onları kontrol altına almak ve kaçışlarını önlemek pek de kolay olmuyordu. Ancak onları İslâm ordusu bünyesinde savaşlarda, hizmetçiler olarak evlerde veya endüstri ve ticaret alanında çalıştırmak suretiyle kullanmak mümkündü. Yine de onları endüstri ve ticaret alanında kullanmak oldukça sınırlı olsa gerektir. Zira anılan iş kolları onların hepsinde kolayca bulunmayan maharet ve özel eğitim gerektirmekteydi. Buna rağmen Fars kökenli kölelerin büyük kitleler halinde Basra, Kufe<sup>48</sup> ve

---

<sup>47</sup> Basra kelimesi, Arap dilinde “siyah taş” anlamına gelmektedir. Eskiden, el-Hureybe ve el-Busayra olarak da bilinen Basra, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Farslara ait sınır savunması için kullanılan bir kasaba idi. Burası, Hz. Ömer döneminde, komutan Utbe b. Gazvan tarafından bir askerî merkez olarak seçilmiş, zamanla Arap kabilelerinin yerleştirilmesi neticesinde de büyük bir şehir haline gelmiştir. Basra, mevkî olarak Dicle nehrinden oniki mil uzaklıkta bulunmaktadır. Şehir, Dicle ile paralel bir görünüm arz ederken, kara kısmında yer alan yapıları da el-Bâdiye yönünde uzar gider. Burası, verimli toprakları, bol hurması ve nehirleri ile tanınmaktadır. Halife b. Hayyat, Hz. Ömer döneminde Basra valisi olarak görev yapan kişileri şöyle sıralamaktadır: Şureyh b. Amîr, Utbe b. Gazvân, Mucâşî' b. Mesûd, el-Muğîre b. Şu'be ve Ebu Musa el-Eş'arî Ebu Musa herhangi bir sebepten dolayı şehirden ayrıldığında, yerine, ya İmran b. Husayn'ı veya Ziyad b. Ebî Süfyan'ı vekil tayin ederdi. Hz. Osman döneminde ise, Basra'yı dört yıl Ebu Musa el-Eş'arî, sekiz yıl da Abdullah b. Amîr b. Kureyz idare etti. Bkz. Bakır 2004, s.306-307.

<sup>48</sup> Bu kentin, Kufe olarak isimlendirilmesi konusunda çok değişik rivayetler bulunmaktadır. Bir habere göre, bu ismin “el-tekevüf”, yani, toplamak kelimesinden kaynaklandığı iddia edilirken, diğer bir haber de bunun “Kufânî” yani yuvarlak kum tanesi anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Üçüncü bir rivayet ise, bunu, üzerinde taş, çamur ve kum taneleri bulunan

Fustat<sup>49</sup> gibi büyük şehirlerde bulunması, Araçların ev işleri ve endüstri kollarında zamanlarını kaybetmek yerine, fetihlere veya siyaset ve edebiyat alanlarına yönelmelerine imkân sağlamaktaydı. Fars kökenli kölelerin büyük bir kısmı, şehirlerde çukur ve kanalların kazılmasında, kamu binalarının yapımında veya valilerin hizmetinde çalıştırılıyorlardı. Emevîler dönemi Irak Genel valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî zamanında bu statüde bulunan kölelerin sayısı 1000 olarak gösterilmektedir.<sup>50</sup>

Hicrî birinci yüzyılda İslâm dünyasının çeşitli şehirlerinde değişik endüstri kollarında çalışan işçilerin önemli bir kısmı efendilerinden kanunî izin almış kölelerden meydana geliyordu. Bu kölelerin yapılan iş karşılığında almış oldukları ücretleri ya olduğu gibi, ya da bir kısmını vergi veya haraç şeklinde efendilerine veriyorlardı. Aslında bu köleler iş hayatı boyunca efendilerine belli bir miktar para ödedikleri takdirde bir nevi yarı köle statüsünde oluyorlardı. Ancak onların bu durumu, ilk bakışta hür işçilerin durumunu çağrıştırsa da, bunun devam edip etmemesi efendilerinin tutumuna bağlıydı, daha açık bir ifadeyle bir efendi istediği zaman çalışan kölesini iş hayatından geri çekme yetkisine sahip bulunuyordu. Öte yandan bu köleler, sermaye sahiplerinin mallarını endüstri alanında çalıştırmaları için en uygun kesimi oluşturuyorlardı. Yine de kölelerin endüstri alanında çalıştırılması olayı, kolay bir ekonomik

---

toprak parçası olarak açıklamaktadır. el-Makdisî, Kufe'yi, bina ve çarşıları güzel, verimi, geliri, hurması, bostanları ve tatlı suyu bol olan bir şehir olarak tanıtmaktadır. Hz. Ali'ye ait olduğu söylenen bir sözde ise, şöyle denmektedir: "Kufe, imanın hazinesi, İslâm'ın hücceti ve Allah'ın kılıcı ve mızrağıdır. Onu istediğine musallat eder, Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Tanrı bu kent halkını, Hicazlılar gibi, Doğuda ve Batıda muzaffer kılacaktır". Kufe kenti, H. 17/M. 638-639 yılında Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kurulduğu zaman, daha ziyade askerî gayelere hizmet veren bir kasaba idi. Fakat daha sonra burası İslâm devletinin en önemli siyasî, ekonomik ve kültürel merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Bkz. Bakır 2004, s.324-325.

<sup>49</sup> Müslüman Araçların Mısır topraklarındaki Nil nehrinin doğu yakasında ve Babelyon'un yakınında kurdukları ilk şehirdir. Anılan şehri, M. 643 yılında Mısır fatihi ve valisi Amr b. el-As tarafından kuruldu ve burada bir de bir mescit inşa edildi. Abbasiler ve Tolun oğulları burayı ihmal ederek kullanmadılarsa da şehir önemini kaybetmedi. Fatımiler döneminde İslam şehirlerinin en gelişmişlerinden biriydi. XIII. yüzyılda bu şehir bakır, kağıt ve cam endüstriyle şöhret kazanmıştı. Veba ve açlık felaketlerinden dolayı büyük ihmale uğrayınca kalıntıları Kahire şehrinin yapılmasında kullanıldı. Ancak Fustat, Salahaddin el-Eyyûbî zamanında yeniden canlanınca, buradaki mescit 1348 yılında meydana gelen veba salgınına kadar dinî araştırmaların önemli bir merkezi olma vasfını devam ettirdi. Fustat bugün Kahire'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. Modern kentin batısında, Fustat çok zengin yıkıntılarla dolu geniş bir alandır. Burada kentin genel planı açıkça görülmektedir. Mezarlardan önemli miktarda cenaze eşyası çıkarılmıştır; gene mezarlarda bulunan kumaş ve halı parçalarının XII. Yüzyıldan kalma oldukları sanılmaktadır. Ama kent daha çok seramikleri (ilk gerçek çiniler) bakımından önemlidir. Birçok değişiklik yapılan Amr Camii, kazı yapılan alanın biraz uzağındadır. Bkz. Ma'lûf 1976, s.528; Komisyon 1971, s.880.

<sup>50</sup> el-Ali 1953, s.51-52, 58-59.

faaliyet değildi, dolayısıyla da bu uygulama yalnız bol miktarda köleye sahip olan zengin kişiler tarafından icra edilmekteydi<sup>51</sup>.

Erken İslâm döneminde Basra'da herhangi bir endüstri dalının devlet tekelinde olduğunu gösteren bir kanıt bulunmaması, ordu ve polis teşkilatlarının ihtiyacı olan silahları üretmek maksadıyla özel fabrikalar kurduğunu ihtimal dışı bırakmaz. Bu durumda muhtemelen devlet bu iş için yaygın bir şekilde kölelerle ücretli işçileri çalıştırıyordu<sup>52</sup>.

Bu dönemde çeşitli endüstri alanlarında çalışan işçilerin şehirlere düzensiz göçleri ve tekelciliğin bulunmaması ve bunlardan daha da önemlisi olan kölelerin endüstride yaygın bir biçimde kullanımı, sendikacılığın ortaya çıkmasını engelleyen en önemli amiller olsa gerektir<sup>53</sup>. Endüstri alanında usta, kalfa ve çırak olarak çalışan işçilerin yıllık gelirleri rakamsal olarak verilmiyorsa da, bu konuda sanayi ürünü eşyaların fiyatlarından bazı ipuçları elde etmek mümkündür. Örneğin, Erken İslâm döneminde normal bir gömleğin fiyatı 5 dirhemdi, bunun yarısı bu nesnenin yapımında kullanılan ham maddelerin alımı için ödeniyordu, diğer yarısı ise el işi ücretiydi. Buna göre bir dokumacı bir yılda 200 elbise imal etmişse, bu işçinin yıllık geliri 500 dirhem'i buluyordu. Bu ise yıllık geliri 360 dirhem olan kâtiplerin ve düzenli maaş alan birçok vatandaşın gelirinden daha da fazla idi. Ancak bu miktar işçinin ve ailesinin tek gelir kaynağı olduğu gibi, askerler gibi devletten herhangi bir gıda yardımı ve savaş ganimetinden pay almıyordu<sup>54</sup>.

O dönemdeki işçilerin yıllık gelirini, endüstri kollarında çalıştırılan kölelerin efendilerine ödemekle mükellef oldukları vergi miktarlarından tespit etmek de mümkündür. Örneğin, Hz. Ömer döneminde Fars kökenli Ebu Lü'lü'e, anlaşma gereği efendisi el-Muğîre b. Şu'be'ye her gün 4 dirhem ödemek zorundaydı. Marangozluk ve demircilik de dahil birkaç meslek dalında uzman olan bu kölenin, kendisine farz edilen yıllık 1440 dirhem gibi büyük bir miktarı ağır bir vergi olarak kabullenmekteydi<sup>55</sup>. Oysa Ferkad adındaki diğer

<sup>51</sup>el-Ali 1953, s.270-271.

<sup>52</sup>el-Ali 1953, s.272-273.

<sup>53</sup>el-Ali 1953, s.277.

<sup>54</sup>el-Ali 1953, s.278.

<sup>55</sup>es-Suyûtî, anılan köle hakkında şu bilgileri nakleder: "ez-Zühri şöyle dedi: Ömer (R. A.) bölüg çağına gelmiş bir esirin Medine'ye girmesini yasaklamıştı. Ancak el-Muğîre b. Şu'be, Kufe valisi iken halifeye bir mektup yazarak birçok sanatı bulunan bir kölesi bulunduğunu, ayrıca insanlara faydası dokunan birçok iş becerebildiğini, aynı zamanda hem demirci, nakışçı ve marangoz olduğunu anlattı ve Medine'ye girmesi için izin vermesini istedi. O da anılan köleyi Medine'ye göndermesi için izin verdi. el-Muğîre, ona aylık 100 dirhem vergi koydu. Daha sonra köle Ömer'e gelerek haraç miktarının fazlalığından şikâyet etti. O da kendisine 'vergin çok fazla değil' dedi. Bunun üzerine köle güvenmiş ve sinirlenmiş olarak yanından ayrıldı. Ömer birkaç gece sonra onu yanına çağırdı ve şöyle dedi: 'İstesem rüzgârla çalışan bir değirmen yaparım şekilde konuştuğunu duydum.' Bu esnada köle, yüzünü ekşiterek dönüp

bir kölenin efendisine ödediği aylık vergi ise 6 (yıllık 72 dirhem) dirhemle sınırlıydı. Bununla birlikte aynı dönemde Mısır'da bir marangozun aylık ücreti 1 dinar ve bir dinarın üçte biri (toplam 16 dirhem), gemi marangozunun aylık ücreti 2 dinar (toplam 24 dirhem) ve basit bir sanatkârın aylık ücreti bir dinarın üçte ikisi (toplam 8 dirhem) kadardı. Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan döneminde el-Cezîre<sup>56</sup> bölgesinde ise sanatkârların yıllık gelirleri 300 dirhemi (aylık 25 dirhem) bulunmaktaydı. Ancak bu halifenin anılan bölgede yapmış olduğu düzenlemeler sonucunda bu rakam yıllık ihtiyaçlarını karşılayacak olan 200 (aylık 16,6 dirhem) dirheme indirildi. Bu tespitlere bakıldığında, Anılan dönemde Basra sanatkârlarının ekonomik durumlarının el-Cezire bölgesindeki meslektaşlarının ekonomik durumlarından daha da iyi olduğu ortaya çıkacaktır. Zira birincilerin ödemekle mükellef oldukları vergi ikincilerin vergisinden daha da hafifti ve ürettikleri eşyaların piyasası ise daha da canlı idi<sup>57</sup>.

Endüstri kollarında çalışan köle işçiler efendilerine ödedikleri vergi dışındaki gelirden yararlanabiliyorlardı; ayrıca çalışmış oldukları sanat dalındaki gayret ve maharetleri sayesinde gelirlerini artırma imkanları da bulunuyordu. Üstelik ödemekle mükellef oldukları vergiler ağır değildi ve sermaye sahiplerinin kısıncı altında ezilmek gibi bir sorunları da bulunmuyordu. Ancak özveri ile çalıştıkları endüstri alanları, onlara elde etmiş oldukları sınırlı gelir çerçevesinde lüks olmayan normal bir geçim sağlamaktaydı. Bu nedenle de bankalar, ticaret ve yüksek rütbeli devlet memurlukları alanlarında olduğu gibi, büyük miktarda sermaye biriktirme şansları yoktu<sup>58</sup>.

---

Ömer'e baktı ve şöyle dedi: 'Sana insanların konuşacağı bir değirmen yapacağım.'. Köle oradan ayrıldıktan sonra, Ömer, arkadaşlarına şunu söyledi: 'Biraz önce köle beni tehdit etti.'. Sonra Ebu Lü'lü'e iki başı bulunan, sapı ortasında olan bir hançer edindi ve el-Gales'deki mescidin bir köşesinde pusu kurdu. Ömer'in insanları sabah namazına uyandırmak için dışarı çıktığı ana kadar da orada bekledi. Ona yaklaşıncı da üç defa hançeri ona sapladı. Bkz. es-Suyutî Trz, s.125.

<sup>56</sup> Kelime olarak ada anlamına gelen el-Cezîre, eskiden Dicle ile Fırat arasında yer alan ve Diyar-i Rabi'a, Diyar-i Mudar ve Diyar-i Bekr adında üç bölgeye ayrılan toprakları kapsamakta idi. Yakut el-Hamavî, burayı tanıtırken, havasının temiz, topraklarının verimli ve nimetlerinin bol olduğunu dile getirmekte ve bu bölgede bulunan birçok yerleşim merkezinin önemli surlarla, güçlü kalelerle tahkim edildiğini açıklamaktadır. el-Cezîre bölgesinin en önemli şehirleri, Musul, Sincar, Nusaybin, Âmid (Diyarbakır), er-Ruha (Urfa), er-Rakka, Meyyafarikîn, Karkısıya, Mardin, Harran, Cezîret İbn Ömer, Âne, Hît ve Ra'su'l-Ayn'dır. Bu kentlerden Harran, er-Ruha, er-Rakka, Karkısıya, Nusaybin, Sincar, Âmid ve Meyyafarikîn, Hz. Ömer tarafından gönderilen komutan İyâz b. Ganm, Ra'su'l-Ayn ve Ane, Umeyr b. Sa'd, Hît şehri ise, Kufe valisi Ammâr b. Yâsir'in göndermiş olduğu Sa'd b. Amr b. Hirâm el-Ansarî tarafından fethedilmiştir. Bkz. Bakır 2004, s.368-369.

<sup>57</sup> el-Ali 1953, s.278-279.

<sup>58</sup> el-Ali 1953, s.279.

Erken İslâm döneminde endüstri kollarında çalışan kölelerin sayısı, daha önce de belirttiğimiz gibi, ev ve tarım alanlarında çalışan kölelerin sayısına nazaran çok azdı. Ancak her iki kesimin de çalışma şartları büyük bir benzerlik göstermekteydi. Zira ev ve tarım alanında çalıştırılan kölelerin ücretleri de efendilerine ödeniyordu. Tarım işlerinde kullanılan kölelerin sayısının evlerde çalıştırılan kölelerin sayısından kat kat fazla olduğu da gözlenmektedir. Endüstri alanında çalışan kölelere nazaran tarım kölelerinin çok ağır iş ortamlarında çalıştıklarını, Erken İslâm dönemlerinde başlatmış oldukları ayaklanmalardan da anlamak mümkündür. Zira, anılan köleler, birincisi Emevî genel valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî zamanında, ikincisi<sup>59</sup> Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr döneminde, üçüncüsü<sup>60</sup> de H. III. yüzyılda olmak üzere üç büyük ayaklanma başlatmışlardır<sup>61</sup>.

Hicrî Birinci Yüzyılda Basra'daki endüstri kollarında çalıştırılan köle işçilerin sayısındaki büyük artış, hür işçiler için herhangi bir tehlike arz etmiyordu. Zira buranın hızlı bir şekilde seyreden gelişimi ve yeni iş imkânların doğması sebebiyle inşaat, yeni kanalların kazılması ve diğer endüstriyel faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için daha fazla işgücüne ihtiyaç vardı. Daha çok vasıfsız işçilerden oluşan bu ikinci tabakada yer alan köleler bedensel güç gerektiren her türlü işte çalışabiliyorlardı. Hatta bunların büyük bir kısmı, şehir içinde ve dışında çalışmaya eğilimli gündelik işçilerden meydana geliyordu<sup>62</sup>. Devlet özellikle Basra gibi endüstri şehirlerinde, binaların ve köprülerin yapımı ve kanalların kazılması işinde işçilerin toplatılması ve idare edilesi için mütevellî denilen bazı kişileri istihdam ediyordu. Bunların görevi, yapılan işlerin mesleki yönlerinden ziyade parasal yönleri ile ilgilenmekti. Örneğin,

---

<sup>59</sup> Küçük çaplı olan bu ayaklanmaya 40 zenci köle katılmıştır. Çok kısa sürede bastırılan bu ayaklanma sonunda kölelerin başları kesilmiş ve ibret olsun diye şehirde halka gösterilmiştir. Bkz. Demirci 2003, s.313.

<sup>60</sup> “Zenci köleler isyanı” olarak adlandırılan ve Doğu Afrika'dan getirilerek çok ağır şartlarda aşağı Fırat vadilerindeki kaya tuzu madenlerinde çalıştırılan siyahî köleler tarafından Abbasî halifesi el-Mu'temid döneminde (870-92) başlatılan bu ayaklanma yaklaşık on dört yıl devam etmiştir. Bu endüstri köleleri Arap kökenli olup, Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia eden Sahibu'z-Zenc Ali b. Muhammed başkanlığında ayaklanarak Abbasîlerin bütün askerî güçlerini yenmişler, Basra, Vâsıt, Ahvaz ve Ubulla gibi o dönemin önemli şehirlerini ele geçirip tahrip etmişler ve buralarda yaşayan yüz binlerce masum insanı öldürmüşler veya tutsak ederek köle pazarlarında satmışlardır. Bu korkunç ayaklanma, ancak anılan halifenin kardeşi el-Muvaffak'ın amansız takibi ve yoğun çabaları sayesinde kölelerin başı tarafından inşa ettirilen el-Muhtâre kalesine 883 yılında yapılan saldırı sonucunda bastırılabilmiştir. Bkz. et-Taberî 1939, C. VII, s.543-567; Hitti 1989, C.II, s.736-737; Demirci 2003, s.313-314.

<sup>61</sup> el-Ali 1953, s.280.

<sup>62</sup> el-Ali 1953, s.280.

Abdurrahman b. Ebî Berke, Ma'kil nehri<sup>63</sup>'nin kazılması işinde müteveli olarak tayin edilmişti. Aynı şekilde el-Haccâc b. Atîk, aynı görevle Basra'daki Ulu camiinin inşaat işleri ile ilgileniyordu. Bu görevlilerin geniş çapta "Rakîku'l-İmâre"<sup>64</sup> (Devlet köleleri) denilen köleleri bu işlerde çalıştırdıkları anlaşılmaktadır<sup>65</sup>.

Çoğunluğu kölelerden meydana gelen vasıfsız işçilerin yine büyük bir kısmı kölelerden oluşan vasıflı işçilerde olduğu gibi, kendilerine ait özel sendikaları bulunmuyordu. Vasıfsız işçiler de daha önce bahsi geçen vasıflı işçiler gibi, inançları ve dinlerinin öğretilerine göre bir araya geliyorlardı. Onların gelir ve ücretlerine gelince, yapmış oldukları işin özelliğine göre veya şehirdeki yaygın olan refah seviyesi oranında değişmekteydi. Ancak onların ücretleri her zaman vasıflı işçilerin ücretlerinden daha da düşüktü. Rakamsal olarak vermek gerekirse, bir vasıfsız işçinin yıllık geliri 200 dirhemi geçmiyordu. Bu miktar ise o dönemdeki geçim seviyesinin en alt limitini gösteriyordu, buna bugünkü ifadeyle asgari ücret demek de mümkündür.<sup>66</sup>

## 5. Değerlendirme

Ahmed Salih el-Ali'nin ifadesiyle Irak Genel valisi el-Haccac b. Yusuf es-Sakafî döneminde inşaat alanında çalışan köle sayısının verilen rakamdan daha fazla olması gerekir. Zira İslâm fetihlerinin yayılmasıyla birlikte, fethedilen ülkelerden getirilen kölelerin sayısında gözle görülür oranda bir artış meydana geldi. Bunun sonucunda her evde kölelere rastlamak kolaylaştı.

Bu dönemde sadece ez-Zübeyr b. el-Avvâm'ın, Çiftlik ve tarlalarında çalışan 1000 köle ve cariyeye sahip bulunduğu bildirilmektedir. Daha sonra bu

---

<sup>63</sup> Hz. Ömer'in, Basra valisi Ebu Musa el-Eş'arî'ye emir vererek bir kanal kazılmasını ve buradan su akıtma işinin Ma'kıl b. Yesâr el-Müzenî eliyle yapılmasını talep etmesi sonucunda Basra'da açılan bir nehirdir. Bkz. el-Belazurî 1987, s.515.

<sup>64</sup> Erken İslam döneminde devlet özel statüde olan ve Rakîku'l-Hums (Beşte bir köleleri) veya Rakîku'l-İmâre (Devlet köleleri) denilen bazı kölelere sahip bulunuyordu. Onların büyük bir kısmı savaş esirlerinden olup salıverilmeyen veya Arap savaşıçılara dağıtılmayan böylece hazinenin payına düşen kölelerden meydana geliyordu. Devlet, fertlerin köleleri üzerindeki bütün haklar gibi haklara sahipti. Onları istediği zaman satabilir veya başlatmış olduğu işlerde çalıştırabilir veyahut onları azat edebilirdi. Aynı şekilde devlet, onların davranışları ve işlemiş oldukları cürümlerden de sorumlu idi. Ancak devletle olan ilişkileri ve amme yararı için yerine getirdikleri hizmetler onları özel bir statüde olmalarını gerektiriyordu. Bu nedenle de onlara karşı yapılan muamele fertlerin eğilimleri ve davranışlarından ziyade devletteki genel durumlara bağlıydı. Ayrıca devlet onları giydirmek ve karınlarını doyurmakla da mükellefti. Hz. Osman döneminde devlet bu statüdeki kölelere ayda 3 dirhem maaş ödüyordu. Bkz. el-Ali 1953, s.58.

<sup>65</sup> el-Ali 1953, s.281.

<sup>66</sup> el-Ali 1953, s.281-282.

kölelerin büyük bir kısmı, oğlu Abdullah'a kalmıştır. Konuyla ilgili olarak düşmanları, ondan (Abdullah b. ez-Zübeyr'den) bu köleleri azat etmesini istedikleri zaman o şöyle demiştir: "*kölelerimin azat edilmelerine gelince, Allah'a yemin ederim ki, işim düzelsin de (halife olayım), sonra da hiç bir köleye sahip olmayayım*"<sup>67</sup>.

Ortaçağ İslâm dünyasında özel kişiler hizmetleri için, koruyucu, kapıcı olarak, harem ağalığı için, veya kiraya vermek ve kazançlarının büyük bir kısmını aldıkları bir sanat veya işte çalıştırmak için köle satın alırlardı, Böylece örneğin, bir terzi köle efendisine günde 2 dirhem sağlamak zorundaydı, gerisi kendisinin olurdu<sup>68</sup>. Kambalah (Zengibar)<sup>69</sup>dan gelen zenci köleler ya tarım işçisi olarak tarlalarda, ya da kentlerde sanayi alanında işçi olarak kullanılırdı. Bizanslılar ve Hinduların hemen hepsi bir zanaat sahibiydiler<sup>70</sup>. Burada zanaat sahibi köleyle normal kölenin fiyatının da birbirinden oldukça farklı olduğunu söylemek gerekir. Örneğin, Emevîler döneminde zanaat sahibi olmayan bir köle 100 dinara satılırken, ok ve yay imal etmesini bilen bir kölenin fiyatı 400 dinara kadar yükselebiliyordu<sup>71</sup>.

Bütün bu mülahazaları göz önünde bulundurduğumuzda, elbette ki Ortaçağ İslâm dünyasında endüstri alanında çalışan kölelerin günümüz endüstri kollarında çalışan işçiler kadar sosyal hak ve güvencelere sahip olmadıkları aşikârdır. Bu nedenle o dönemde kaynaklara yansımaya da sanayici veya işverenler tarafından işçi kölelere karşı birçok ihmal, istismar ve mağduriyetin yaşandığı da unutulmamalıdır.

## **Sonuç**

Sonuç olarak İslâm'ın erken dönemlerinde endüstrinin çeşitli kollarında yaygın olarak kölelerin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalıştırılan kölelerin içinde endüstriyel meslekleri en iyi icra edenlerin, Sâsânî ve Bizans devletleri ile yapılan savaşlar sonucunda Müslümanlar tarafından tutsak edilerek kölelik statüsüne tabi tutulan Fars ve Rum kökenli askerlerle sanatlarını babadan oğul'a geçmek suretiyle devam ettiren Kıptî, Zenci ve diğer milletlere mensup köleler olduğu görülmektedir. Ortaçağ İslâm dünyasında endüstri alanında çalışan köleler, vasıflı ve vasıfsız olmak üzere iki kategoride toplanıyordu. Elbette ki, vasıflı köleler hem efendilerine hem de kendilerine dolgun bir gelir

<sup>67</sup> Bkz. İbn Butlân 2008, s.549.

<sup>68</sup> Mazaherî 1972, s.363.

<sup>69</sup> Hint Okyanusu'nda bir adadır. Tenganika sahillerine yakın bir yerde yer alan Zenzibar'ın nüfusu 170,500 kişidir. Burası Penba adası ve Tenganika ile birlikte Tanzania'yı meydana getirmektedir. Bkz. Ma'lûf 1976, s.339.

<sup>70</sup> Mazaherî 1972, s.363-364; ayrıca bkz. Metz 1967, C.I, s.308.

<sup>71</sup> Zeydan (bty.), C.II, s.328.

sağlıyorlardı; vasıfsız köleler ise azat edilmedikleri durumda ömür boyu karın tokluğuna ağır şartlarda çalışmak zorundaydılar. Üstelik bugünkü gibi onların iş sahiplerine karşı haklarını koruyacak, problemlerini dile getirecek herhangi bir sendikaları da bulunmuyordu. Ancak onların toplumun diğer kesimlerine mensup insanlar gibi, devlet tarafından kurulan hastanelerde tedavi olma hakları bulunmaktaydı. Endüstri sektöründe faaliyet gösteren kölelerin meslekî durumlarına bakıldığında, diğer kölelere kıyasla çok ağır şartlarda çalıştırıldıkları gözden kaçmamaktadır. Bu tespiti bu zavallı insanlarla ilgili kaynaklara yansıyan dağınık bilgilere dayanarak yapabiliyoruz. Onlarla ilgili yığınla bilginin kaynaklara yansımadığını da bir tarihçi olarak tahmin etmemiz için herhangi bir engel görmüyoruz.

## KAYNAKÇA

- Ali 1993 Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, Bağdat.
- el-Ali 1953 Ahmed Salih el-Ali, *et-Tanzîmatü 'l-İctimâiyye ve 'l-İktisâdiyye fî 'l-Basra fî 'l-Karni 'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat.
- Altungök 2012 Ahmet Altungök, *Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yönden Sâsânî Devleti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Alyân 1999 Rahbi Mustafa Alyân, *el-Mektebât fî 'l-Hadâreti 'l-Arabiyyeti 'l-İslâmiyye*, Amman.
- Bakır 2001 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara.
- Bakır 2002 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara.
- Bakır 2004 Abdulhalik, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara.
- Bakır 2005 Abdulhalik, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara.
- Baktır 1992 İsmail Baktır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara.
- el-Belazurî 1987 Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belazurî, *Fütûhu 'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara.
- Bozkurt 2005 Nebi Bozkurt, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Minber Maddesi, İstanbul, c.XXX, s.101.
- el-Câhız 2008 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, "Çengi Câriyeler", (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara.
- el-Câhız 1324 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Mehâsin ve 'l-Ezdâd*, Mısır.
- Demirci 2003 Mustafa Demirci, Mustafa Demirci, *İslâm'ın İlk Üç asrında Toprak Sistemi*, İstanbul.
- ed-Dımaşkî 2008 Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkî, "Ticâretin Güzelliklerine İşâret", (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara.

Abdulhalik Bakır

- Fendoğlu Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, İstanbul, (bty).
- Halife b. Hayyât  
2001 *Tarihu Halife b. Hayyât*, (çev. Abdulhalik Bakır), Ankara.
- Herodotos 1991 Heodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul.
- Hinz 1990 Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul.
- Hitti 1989 Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul.
- İbn Batuta 1938 *Rihletü İbn Batuta el-Müsemmât Tuhfetü'n-Nuzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Kahire.
- İbn Butlân 2008 el-Hasan el-Muhtâr b. el-Hasan b. Abdûn el-Bağdâdî İbn Butlân, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa sunulması İle İlgili Risâle”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara.
- İbn Manzûr 1990 Celeddin Ebu'l-fadl Muhammed b. Mukarrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut.
- İbn Rüste 1891 Ebu Ali Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, Leiden.
- İbnu's-Sâ'î 2008 Tâcüddin Ebî Tâlib Ali b. Encüb İbnu's-Sâ'î, “Halifelerin Hatunları Olarak Adlandırılan Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara.
- el-Kalkaşandi 1984 Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdillâh el-Kalkaşandi, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut.
- Komisyon 1971 *Meydan Larousse*, Fustat Maddesi, Meydan Yayıncılık, İstanbul, c. IV, s.880.
- Komisyon 1986 *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İbni-Sin Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, c. XI, s.880.
- Komisyon 2004a *Ana Britannica*, Berberîler Maddesi, Ana Yayıncılık, İstanbul, c. IV, s.67.
- Komisyon 2004b *Ana Britannica*, Borno Maddesi, Ana Yayıncılık, İstanbul, c. IV, s.497.

*Erken İslam Döneminde Endüstri Köleleri*

- Komisyon 2005 *Ana Britannica*, Ur Maddesi, Ana Yayıncılık, İstanbul, c.XXI, s.448.
- Komisyon a *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (bty.), c.XI, s.5471.
- Komisyon b *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Obolos Maddesi, İstanbul, (bty.), c.XVII, s.8768.
- Komisyon c *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Ptolemaioslar Maddesi, İstanbul, (bty.), c.XVIII, s.9610.
- Lewis Bernard Lewis, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, (çev. Enver Günsel), İstanbul, (bty.).
- Lombard Maurice Lombard, *el-Cuğrafiyyetü't-Târihiyye li'l-Alemi'l-İslâmi*, (çev. Abdurrahman Hamide), Dımaşk, (bty.).
- Ma'lûf 1976 Lewis Ma'luf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut.
- Malay 1990 Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik*, Ankara.
- Mazaherî 1972 Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), İstanbul.
- Metz 1967 Âdem Metz, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, (Trc. Muhammed Ebu Rîde), Beyrut.
- Öz 1995 Mustafa Öz, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Ezârikâ Maddesi, İstanbul, c.XII, s.45-46.
- Öz 2006 Mustafa Öz, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Nâfi' b. Erzak Maddesi, İstanbul, c.XXXII, s.289-290.
- Parlatır 1992 İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara.
- es-Suyutî Celaleddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ'*, Beyrut, (bty.).
- Şefik Bek 1892 Ahmed Şefik Bek, *er-Rıkku fi'l-İslâm*, (Arp. Trc. Ahmed Zeki), Mısır.
- eş-Şelebî 1983 Ahmed eş-Şelebî, *Mevsû'atu't-Târihi'l-İslâmi ve'l-Hadârâti'l-İslâmiyye*, Kahire.
- et-Taberî 1939 Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire.

Abdülhalik Bakır

- et-Tirmaninî 1979 Abdusselam et-Tirmaninî, *er-Rıkkı Mazihi ve Hâdirihi*, Kuveyt.
- Vecdî 1967 Muhammed Ferîd Vecdî, *Dâiretü'l-Ma'ârif el-Karni'r-Râbi' Aşer ve'l-İşrîn*, Kahire, c.IV, s.274-279.
- Yakut el-Hamevî Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (bty.).
- Yavi-Yazıcıoğlu 2001 Ersal Yavi-Necla Yazıcıoğlu, *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Modern Dünyanın Kaynağı Mısır*, İzmir.
- Yıldız 2000 Nuray Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara.
- Zehiroğlu 2000 Ahmet Mircan Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul.
- Zeydan Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Beyrut, (bty.).

Abdülhalik Bakır

*Erken İslam Döneminde Endüstri Köleleri*